
CZEŚĆ I

POLSKA MNIEJSZOŚĆ NARODOWA W BSRR W LATACH 1919–1939*

* Termin *mniejszość narodowa* po raz pierwszy w Rosji Radzieckiej został użyty w Dekrecie o pokoju z 8 listopada 1917 r. – pierwszym akcie państwowym rządu robotniczo-chłopskiego, a następnie w Deklaracji praw narodów Rosji z 15 listopada tegoż roku. W Białorusi Radzieckiej prawnie został umocowany w Konstytucji Socjalistycznej Radzieckiej Republiki Białoruś z 1919 r. i Konstytucji BSRR z 1927 r. W Konstytucjach BSRR z 1937 i 1978 r. terminu tego nie ma. Miało to związek z tym, że państwo po 1937 r. problemami mniejszości narodowych, których ojczyzny historyczne znajdowały się poza granicami ZSRR, więcej się nie zajmowały i wobec nich wzięto kurs na pełną rusyfikację. W Konstytucji RB z 1994 r. również nie ma terminu *mniejszość narodowa*. Jednak występuje on w Traktacie między Republiką Białoruś a Rzeczpospolitą Polską o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 23 czerwca 1992 r. oraz w ustawie Republiki Białoruś „O mniejszościach narodowych w Republice Białoruś” z 11 listopada 1992 r. Więcej na ten temat: ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос, сост. Л. Гатагова, Л. Кошелева, Л. Роговая, Москва 2005, s. 6; Документы внешней политики СССР, т. I, Москва 1957, s. 11–15; Конституция Республики Беларусь (1994, 1919, 1927, 1937, 1978), Минск 2014, s. 93, 102, 103, 184, 208, 209, 271.

1. STRUKTURA I ROZMIESZCZENIE POLAKÓW W BSRR

Wyniku wydarzeń związanych z I wojną światową, a później z wojną polsko-sowiecką powstało niezależne młode państwo polskie, którego wschodnie granice ostatecznie wyznaczył traktat ryski. Współczesne terytorium Białorusi znalazło się w granicach Związku Radzieckiego i Polski¹. Jak pisze historyk amerykański Timothy Snyder,

Sejm Ustawodawczy odsunął wschodnią granicę Polski na zachód na tyle, by nie stworzyć federacji, ale nie na tyle, by stworzyć jednonarodowe państwo. Podarowawszy na podstawie traktatu ryskiego Mińsk (...) i okoliczne ziemie bolszewikom, narodowi demokraci porzucili setki tysięcy Polaków (wielu z nich opowiadało się za federacją polsko-litewsko-białoruską) pod łaskawą opieką Moskwy².

Początkowo Białoruś Radziecka zajmowała obszar 59,6 tys. km², składała się z sześciu rejonów i liczyła 1,6 mln ludności. Po powiększeniu republiki w 1924 i 1926 roku (dołączono 15 rejonów należących wcześniej do RFSRR i dwa rejonny – do USRR, zob. mapę 1), jej powierzchnia wzrosła do 125 tys. km², a liczba ludności do prawie 5 milionów³.

1 P. Eberhardt, *Polska ludność Kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, s. 58.

2 Т. Снайдер, *Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь 1569–1999*, Варшава 2014, s. 99.

3 E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2004, nr 22, s. 42.

Мапа 1. БСРР у гадах 1921–1926. Кształtowanie się terytorium republiki.

Źródło: Portal „Бібліятэка гістарычных артыкулаў”, <http://www.jivebelarus.net/history/new-history/History-of-Belarus-in-the-maps-1917-1945.html?page=7#lnk6> [dostęp: 28.10.2016].

Mapa przedstawia proces kształtowania się terytorium BSRR. Kolorem ciemnozielonym zaznaczone są granice BSRR po podpisaniu traktatu ryskiego w 1921 roku, jasnozielonym (obszar z miastami Połock, Witebsk, Mohylew, Klimowicze i inne) – rejonny przyłączone do BSRR w 1924 roku, a bladezielonym – rejonny, które weszły w skład BSRR w 1926 roku.

Sytuacja Polaków po obu stronach tzw. granicy ryskiej była diametralnie różna. W państwie polskim ich pozycja była uprzywilejowana. Po ponad stu dwudziestu latach niewoli Polacy otrzymali podstawowe prawa obywatelskie. Dynamicznie zaczęła się rozwijać edukacja – od przedszkoli po szkolnictwo wyższe. Natomiast język polski, dyskryminowany w Imperium Rosyjskim, stał się językiem urzędowym. Każdy obywatel sam decydował, jak ma budować swoją przyszłość w sferze politycznej, gospodarczej czy rolniczej.

Całkiem inaczej potoczyły się losy Polaków, którzy z różnych przyczyn pozostali w BSRR. Wielu z nich władze radzieckie nie zezwoliły na repatriację w latach 1921–1924. Niektórzy pozostali, ponieważ nie chcieli porzucać swoich rodzinnych stron, gdzie gospodarzyli i gdzie od wieków mieszkali ich przodkowie⁴. Polacy w systemie władzy radzieckiej, która decydowała nawet o sposobie życia, zostali pozbawieni możliwości swobodnego wyznawania religii katolickiej, większość z nich straciła swoją ziemię i cały zgromadzony latami majątek, co groziło pauperyzacją i wegetacją w nędzy⁵. W odróżnieniu od Polski, Polacy w BSRR otrzymali status mniejszości narodowej.

Warto podkreślić, że możliwości realizacji swoich praw w innych sferach, niezwiązanych z wartościami duchowymi i działalnością gospodarczą, istniały nadal. W BSRR przed 1934 rokiem działała sieć polskich rad narodowych, rozwijała się kultura polska, istniały szkolnictwo i wydawnictwa w języku polskim. Do 1936 roku funkcjonował polski rejon autonomiczny im. Feliksa Dzierżyńskiego⁶.

Pierwszy wszechzwiązkowy spis ludności przeprowadzono w ZSRR na podstawie postanowienia Centralnego Komitetu Wykonawczego (CKW) i Rady Komisarzy Ludowych (RKL). Centralny Zarząd Statystyczny początek spisu wyznaczył na 17 grudnia 1926 roku. Spis trwał 7 dni w miastach i 14 dni w pozostałych miejscowościach⁷.

W trakcie spisu wielkie znaczenie nadawano przynależności narodowej. Zgodnie z instrukcją rachmistrz spisowy powinien był zapisać tę narodowość, którą podawali respondenci. W wypadku problemów z określeniem narodowości konkretnego człowieka zapisywano narodowość jego matki, przy tym zabraniano utożsamiania narodowości z religią. Z kolei odpowiedzi na pytanie o na-

4 Więcej na ten temat: F. Czarnyszewicz, *Nadberezyńcy*, Kraków 2017.

5 Podczas wprowadzania w BSRR przez bolszewików przymusowej kolektywizacji ponad 60% Polaków na wsiach miało bogate gospodarstwa. Biedacy wśród nich stanowili 28%. NARB, f. 4n, op. 1, d. 1937, k. 51.

6 Więcej na ten temat zob.: *Polityka władz administracyjnych i partyjnych w stosunku po polskiej mniejszości narodowej* – w trzecim podrozdziale I rozdziału niniejszej pracy.

7 Н. Воробьев, *Всесоюзная перепись населения 1926 г.*, Москва 1957, s. 21.

rodowość mogły nie pokrywać się z odpowiedziami o język ojczysty. Jako język ojczysty zapisywano ten, jakim respondent władał lepiej albo w jakim rozmawiał w życiu codziennym⁸.

Spis ludności pokazał, że w BSRR mieszkało 97 498 Polaków, z tego 19 665 w miastach i 77 833 na wsi⁹. Ogólna liczba ludności BSRR wynosiła prawie 5 milionów, z czego większość stanowili Białorusini (4 017 301 osób). Na drugim miejscu pod względem liczebności uplasowali się Żydzi – 407 059 osób. Polacy po Rosjanach (374 806 osób) zajmowali czwarte miejsce.

Udział Polaków w strukturze demograficznej BSRR ilustruje poniższa tablica porównawcza.

Tablica 1. Skład narodowościowy ludności BSRR według spisu z 1926 roku

Narodowość	Ludność wiejska		Ludność miejska		Razem	
	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%
Białorusini	3684441	89,1	332 860	39,26	4017301	80,62
Żydzi	66 897	1,6	340 162	40,12	407 059	8,19
Rosjanie	251 603	6,1	123 203	15,6	374 806	7,7
Polacy	77 792	1,88	19706	2,32	97 498	1,96
Łotysze	10 869	0,25	3 192	0,37	14 061	0,28
Litwini	4 745	0,11	2 118	0,25	6 863	0,14
Ukraińcy	27 263	0,14	7 418	0,87	34 681	0,69
Niemcy	4 757	0,11	2 318	0,26	7 075	0,15
Cyganie	2 198	0,26	168	0,02	2 366	0,05
Estończycy	716	0,02	251	0,03	967	0,02
Tatarzy	558	0,01	2 219	0,38	2 777	0,07
Inni	3 530	0,07	4 256	0,52	7786	0,13
Razem	4135369	100	837 871	100	4973240	100

Źródło: *Практическое разрешение национального вопроса в БССР*, ч. II: *Работа среди национальных меньшинств в БССР*, Минск 1928, s. 21; *Всесоюзная перепись населения 1926 г.*, т. 10: БССР, Москва 1928, s. 9; J. Gajdel, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszech-*

8 В. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, s. 22.

9 *Всесоюзная перепись населения 1926 года*, Москва 1928, т. 10: *Белорусская Советская Социалистическая Республика: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность*, s. 9, 10, 12.

nuch spisów ludności w okresie międzywojennym, [w:] Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси. Материалы Международной научной конференции Гродно, 16-18 ноября 2001 года, Гродно 2003, s. 171.

Podczas spisu w 1926 roku w ZSRR – w kraju wojującego ateizmu – nie było pytania o wyznanie, ale było pytanie o język ojczysty. Kolejne dwie tablice przedstawiają sytuację języka ojczystego i liczbę Polaków w poszczególnych okręgach BSRR.

Tablica 2. Liczba Polaków w poszczególnych okręgach BSRR, sytuacja języka ojczystego wg spisu z 1926 roku

Nazwa okręgu	Liczba Polaków w okręgu		Stosunek liczby Polaków do ogółu ludności (w %)	Liczba Polaków deklarujących język polski jako ojczysty (w %)
	Ogółem	Liczba osób deklarujących język polski jako ojczysty		
bobrujski	11 303	5 124	2,1	45
borysowski	16 188	6 124	4,2	38
homelski	6 535	1 646	1,6	25
kaliniński	700	400	0,01	57
miński	13 717	7868	2,5	57
mohylewski	5615	2 123	1,1	38
mozyrski	8 883	3 748	2,7	42
orszański	6 400	2 559	1,5	40
połocki	8 765	3 766	2,7	43
rzeczycki	3 335	1 377	2,1	45
ślucki	3 897	1 613	1,3	41
witebski	10 174	5 872	1,7	58

Źródło: W. Tęgoborski, *Polacy Związku Radzieckiego*, Moskwa 1929, s. 102–103; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa – Wrocław 1991, s. 73; E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2004, nr 22, s. 44.

**Tablica 3. Sytuacja języka ojczystego Polaków na tle innych narodowości
wg spisu z 1926 roku**

Okręg	Struktura narodowa (w tys.)						Struktura językowa (w tys.)				
	Biał.	Żydzi	Ros.	Pol.	Ukr.	Inni	Biał.	Żydzi	Ros.	Pol.	Ukr.
bobrujski	430,1	52,4	31,6	11,3	1,4	4,1	373,2	49,8	98,3	5,1	0,7
borysowski	326,8	23,5	11,7	16,2	0,8	2,2	309,0	22,6	41,2	6,1	0,7
homelski	194,7	45,6	150,5	6,5	8,7	2,1	51,0	32,9	319,9	1,6	0,8
kaliniński	346,5	19,3	6,3	0,7	0,6	1,5	268,3	18,7	85,4	0,4	0,3
miński	430,7	70,7	16,7	13,7	2,2	5,5	402,5	62,4	62,8	7,9	0,8
mohylewski	457,7	34,6	10,5	5,6	0,7	3,8	465,5	32,6	26,7	2,1	0,5
mozyrski	277,3	27,3	3,3	8,9	8,8	4,4	274,2	27,0	12,6	3,8	8,6
orszański	368,5	24,5	13,9	6,4	0,5	2,5	262,1	23,0	126,1	2,6	0,3
połocki	278,8	17,3	14,8	8,8	0,9	3,3	252,8	16,1	47,7	3,8	0,4
rzeczycki	155,4	17,6	66,3	5,3	8,8	1,4	72,3	16,6	158,6	1,3	4,7
ślucki	278,4	20,9	4,5	3,9	0,6	1,0	273,4	20,6	12,5	1,6	0,4
witebski	454,4	53,4	53,7	10,2	0,7	11,0	346,5	47,0	174,0	5,9	0,3
Ogółem	4017,3	407,1	383,8	97,5	34,7	42,8	3350,8	369,3	1165,8	42,2	18,5

Źródło: E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939)*, [w:] E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005, s. 56.

Z tablicy 3 wynika, że język rosyjski jako język ojczysty podało 1 165 800 osób, co prawie trzykrotnie przewyższało liczbę Rosjan mieszkających na Białorusi. Na tle innych narodowości logicznie wyglądała sytuacja językowa ludności żydowskiej. Z ogólnej liczby 407 100 Żydów język żydowski jako język ojczysty podało 369 300 osób, co stanowi 91% ogólnej ilości ludności żydowskiej. Pod względem języka ojczystego Żydzi prześcignęli przedstawicieli narodu dominującego – Białorusinów, spośród których język białoruski za ojczysty uznało 83,4%. Język polski był ojczystym tylko dla 42 200 Polaków (42,3%) i to nie zważając na to, że w BSRR w latach 20. XX wieku funkcjonowało szkolnictwo polskie, a język polski był jednym z czterech języków urzędowych.

Przyczyną takiej sytuacji językowej była polityka rusyfikacji Polaków, którą przez ponad stulecie prowadzono w Imperium Rosyjskim¹⁰. Była to polityka bardzo bezwzględna, znieważająca godność narodową¹¹. Ministerstwo Edukacji w Petersburgu czyniło wszystko, aby wypłenić kulturę polską z byłych terytoriów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pod groźbą wykluczenia ze szkoły dzieciom zabraniano rozmawiać po polsku w szkole i domu, a nauczyciele Polacy, aby nie stracić posady, powinni byli posługiwać się wyłącznie językiem rosyjskim¹².

Wyżej wymienione czynniki oraz krótki okres swobodnego funkcjonowania i rozwoju języka polskiego na ziemiach białoruskich w czasach radzieckich przyczyniły się do jego wąskiego wykorzystania przez Polaków i rzadkiego deklarowania go jako języka ojczystego. Mimo to w latach dwudziestych polska mniejszość narodowa wstąpiła na drogę stopniowego rozwoju języka ojczystego.

Z punktu widzenia struktury społecznej Polacy w BSRR nie stanowili jednolitej grupy. Znaczącą ich część, według spisu z 1897 roku, stanowiła szlachta – około 20%, mieszczenie – 32,7% i chłopci – 44%¹³. Między Polakami mieszkającymi w miastach i na wsi istniała wielka różnica liczebna i zawodowa¹⁴. Radziecki system gradacji społeczno-klasowej dzielił polskich chłopów na biedniaków, średniaków i zamożnych. Do ostatniej grupy zaliczano tzw. kułaków. Istniała również trudna do ilościowego określenia warstwa szlachty zaściankowej, która różniła się od podstawowej masy chłopskiej. Z reguły mieszkali oni na koloniach i mieli bogate gospodarstwa. Jednak w połowie lat dwudziestych wśród nich zauważalna była tendencja do zróżnicowania majątkowego¹⁵.

Co zaś się tyczy polskiej klasy robotniczej, to po powiększeniu terytorium BSRR przed grudniem 1926 roku było ich prawie 10 tysięcy¹⁶. Znaczna ich liczba pracowała w fabrykach szkła i papieru (stanowili oni od 50 do 90% ogó-

10 Okres względnej liberalizacji polityki antypolskiej prowadzonej przez rząd carski nastąpił w 1905 r. i trwał do rewolucji lutowej w 1917 r. Jednak w tym okresie urzędnicy carscy czynili liczne przeszkody, aby nie dopuścić do wykładania języka polskiego w szkołach i otwierania szkół polskich. Więcej na ten temat: D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem*, s. 29-47.

11 Więcej szczegółów na ten temat w: E. Romer, *Dziennik 1914-1918*, t. 1, Warszawa 1995, s. 438-439.

12 N. Davies, *Serce Europy. Polska: przeszłość we współczesności*, przekł. E. Tabakowska, Kraków 2014, s. 286.

13 S. Tokć, *Struktura narodowościowo-wyznaniowa mieszkańców pogranicza polsko-białoruskiego na przełomie XX wieku*, s. 15.

14 M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa – Wrocław 1991, s. 82.

15 В. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921-1939 гг.)*, s. 23-24.

16 *Всесоюзная перепись населения 1926 года*, Москва 1928, т. 27: *Белорусская Советская Социалистическая Республика: Занятия*, s. 2-3.

łu pracowników)¹⁷. Oprócz tego niektórzy Polacy pracowali na kolei, w przemyśle chemicznym i drzewnym¹⁸. W 1924 roku polscy robotnicy w okręgu bobrujskim pracowali w hutach szkła „Komintern” i „Kastrycznik”, w okręgu borysowskim – w zakładach im. Dąbala, „Czyrwonaja Biarezina” i „Czyrwony Kastrycznik”, w okręgu orszańskim – w tartaku im. Lenina i w hutach szkła, w okręgu mohylewskim – w fabrykach „Spartak” i „Baraćba” w Szklowie¹⁹. W 1925 roku w Witebsku mieszkało prawie pięciuset robotników polskiej narodowości, a w okręgu witebskim było ich prawie dziewięciuset. Z tej liczby w zakładach tkackich „Dźwina” w witebskiej dzielnicy Markowszczyzna pracowało 109 Polaków, a w hucie szkła „Noŭka” – ponad dwustu Polaków²⁰. Znaczna ich liczba pracowała również na kolei w Żłobinie, Połocku i w warsztatach kolejowych w Homlu. Należy zauważyć, że wielu Polaków pracujących na kolei ukrywało swą narodowość, co miało związek z przeprowadzoną w 1920 roku czyszką w strefie przyfrontowej²¹.

Przed rewolucją Polacy w guberniach białoruskich mieli znaczne wpływy polityczne i gospodarcze. W guberni mińskiej, witebskiej, mohylewskiej, wileńskiej i grodzieńskiej mieli oni w latach 1906–1917 swoich przedstawicieli w I, II i III Dumie Państwowej Imperium Rosyjskiego oraz w Radzie Państwa²². Polscy

17 NARB, f. 4п, op. 1, d. 1914, k. 200: Sprawozdania, plany pracy, rezolucje i inne materiały Biura Polskiego KC KP(b)B dotyczące pracy wśród ludności polskiej w BSRR. Marzec – maj 1926 r.

18 Ibidem.

19 В. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, s. 25–26.

20 NARB, f. 4п, op. 1, d. 2343, k. 9: Protokoły, okólniki, sprawozdania i inne materiały wydziału agitacji i propagandy KC KP(b)B na temat pracy wśród mniejszości narodowych w BSRR. Wrzesień 1925 – grudzień 1926 r.; ibidem, f. 4п, op. 1, d. 2995, k. 26: Sprawozdania Biura Polskiego Komitetu Okręgowego KP(b)B w Borysowie za okres 1 kwiecień 1926 – 1 kwiecień 1927 r. i inne dokumenty.

21 NARB, f. 701, op. 1, d. 96, k. 192: Dane statystyczne dotyczące struktury narodowej i społecznej ludności BSRR (według spisu z 1926 r.), składu lokalnych komisji wyborczych do rad, pracy kulturalnej wśród mniejszości narodowych i in. za 1929 r.

22 Więcej szczegółów na ten temat w: C. Brzoza, K. Stepan, *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001, s. 5–253; A. Смалянчук, *Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг.*, s. 69–192.

wielcy właściciele ziemscy posiadali 42,5% ziemi w guberni mińskiej i 38,7% w witebskiej²³. Po rewolucji ta grupa polskiej ludności zniknęła całkowicie²⁴.

Powstanie państwa polskiego i rewolucja doprowadziły do masowego wyjazdu z BSRR polskich przedsiębiorców, ziemian, byłych urzędników państwowych oraz inteligencji. Pozostali przede wszystkim robotnicy i chłopci. Nie wyjechała z BSRR również niewielka ilość urzędników, agronomów, techników i nauczycieli. Polska inteligencja pracowała w urzędach radzieckich, ale władze wątpiły w jej wierność ideałom komunistycznym. W związku z tym dosyć wielkie znaczenie nadawano przygotowaniu i wychowaniu proradziecko nastawionej inteligencji wywodzącej się z robotniczo-chłopskiej ludności polskiej w BSRR.

Strukturę społeczną polskiej mniejszości narodowej w BSRR w porównaniu z innymi grupami ludności przedstawia tablica 4.

Tablica 4. Struktura społeczna polskiej mniejszości narodowej i innych narodowości w BSRR (w %) według spisu ludności z 1926 roku

Narodowość	Robotnicy	Chłopi	Urzędnicy	Wojscy	Kupcy	Rzemieślnicy	Wolne zawody	Bezrobotni	Inni
Polacy	6,9	80,9	4,4	0,8	0,1	2,8	0,08	1,1	2,9
Białorusini	2,8	91,7	1,9	0,5	0,03	1,6	0,05	0,3	1,1
Rosjanie	6,7	64,1	6,7	15,2	0,1	2,6	0,1	1,3	3,2
Żydzi	16,7	13,1	17,0	1,1	10,2	26,4	0,7	7,0	7,8
Inni	8,4	58,6	8,3	12,3	0,8	5,0	0,3	1,6	4,7
Ogółem	3,8	85,1	3,1	1,9	0,5	2,9	0,1	0,8	1,8

Źródło: *Практическое разрешение национального вопроса в БССР*, ч. II: *Работа среди национальных меньшинств в БССР*, Минск 1928, s. 25;

23 E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa 1916, s. 27, 30, 35.

24 Znanymi ziemianami polskimi na Białorusi byli deputowani do I Rosyjskiej Dumy Państwowej – Hieronim Drucki-Lubecki, Wiktor Janczewski, Eustachy Lubański, Roman Skirmunt, Jan Wiszniewski z guberni mińskiej, Piotr Pereświat-Sołtan, Bohdan Szachno z guberni witebskiej; deputowani do II Dumy Państwowej – Lew Łubieński z guberni mohylewskiej, Michał Benisławski i Henryk Dymśa z guberni witebskiej. W różnym czasie w latach 1906–1917 deputowanymi do Rady Państwa (wyższej izby Rosyjskiej Dumy Państwowej) byli Edward Woyniłłowicz, Roman Skirmunt, Karol Niezabytowski z guberni mińskiej, Gustaw Wykowski i Władysław Wojnicz-Sianożęcki z guberni mohylewskiej, Stanisław Łopaciński z guberni witebskiej. Więcej szczegółów na ten temat w: C. Brzoza, K. Stepan, *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, s. 5–253.

M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, s. 84.

Tablica 4 świadczy, że pracowników i urzędników wśród Polaków w BSRR było najwięcej. Urzędnicy i wojskowi stanowili 5,2% ogółu polskiej ludności. Ten wskaźnik był dwukrotnie wyższy niż u Białorusinów. Rosjanie również mieli w swoim środowisku urzędników i wojskowych, a Żydzi – urzędników i rzemieślników. Przyczyną takiej sytuacji wśród Białorusinów był ich niski poziom wykształcenia w porównaniu do Polaków i Rosjan²⁵.

Duża ilość urzędników polskiej narodowości w porównaniu z Białorusinami wywoływała u białoruskich komunistów, zwolenników białorutenizacji, obawy, że może to być przeszkodą w rozwoju białoruskiego języka i kultury w BSRR. Wśród etatowych pracowników Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi Polacy stanowili 12,1%, w Centralnym Komitecie Wykonawczym – 8%, w Radzie Komisarzy Ludowych – 7,5%, w organach bezpieczeństwa Głównego Zarządu Politycznego – 7,4%, w kierownictwie republikańskich związków zawodowych – 6,2%. W organach władz lokalnych Polaków było o wiele mniej niż w centralnych w Mińsku. W okręgowych komitetach wykonawczych stanowili oni 2,3%, w miejskich – 3,3%, a w wiejskich – 0,9% pracowników²⁶.

Mniejsze zaangażowanie Polaków w miejscowych strukturach władzy uwarunkowane było ich statusem socjoekonomicznym. Mieszkający na wsi Polacy posiadali indywidualne gospodarstwa, w większości byli wyznawcami tradycyjnych poglądów i z niedowierzaniem odnosili się do władzy radzieckiej oraz w większym stopniu zachowywali lojalność do odrodzonego państwa polskiego. Niektórzy z nich uczestniczyli w wojnie polsko-sowieckiej po stronie Polski²⁷.

Polacy w centralnych organach władzy w zasadzie byli komunistami, którzy z różnych przyczyn przyjechali do ZSRR. Wśród miejscowych Polaków byli aktywni uczestnicy rewolucji i wojny domowej.

Czy można całkowicie wierzyć wynikom spisu ludności w BSRR z 1926 roku? Analiza dokumentów świadczy, że w trakcie spisu zalecenia i instrukcje świadomie bądź nieświadomie były łamane. We wsi Łogawiszczce w rejonie żytkowickim okręgu mozyrskiego spośród 60 osób tylko 14 zapisano narodowość polską. Po skargach mieszkańców wsi na nieprawidłowo przeprowadzony spis i w wyniku

25 Więcej na ten temat: S. Tokć, *Struktura narodowościowo-wyznaniowa mieszkańców pogranicza polsko-białoruskiego na przełomie XX w.*, s. 13–15; П. Терешкович, *Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы*, Минск 2004.

26 M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, s. 85.

27 Ibidem, s. 79. Dla uczestników wojny polsko-sowieckiej, walczących po stronie Polski, na podstawie traktatu ryskiego przewidziano amnestię. Więcej na ten temat: *Документы внешней политики СССР*, т. III, s. 628–629.

dochodzenia Okręgowego Komitetu Wykonawczego liczba Polaków wzrosła do 51 osób²⁸. Przewodniczący Polskiej Rady Narodowej w Szostakowie w okręgu mińskim informował centralne organy władzy, że w jego wiejskiej radzie po jej utworzeniu Polacy stanowili 85% ludności, a w wyniku spisu, nie zważając na protesty, tylko 22% mieszkańców zapisano narodowość polską²⁹. Według innych danych w tejże radzie wiejskiej po przeprowadzeniu spisu wstępnego wszyscy „zostali Białorusinami, ale w szkole zarówno przed, jak i po spisie ponad 90% uczniów było zapisanych jako dzieci Polaków”^{29,30}.

Badając materiały spisu z 1926 roku można dojść do wniosku, że rachmistrze spisowi prawdopodobnie mieli „poufne” zalecenie władz na temat możliwości zapisywania Polaków jako Białorusinów. Na przykład do Rady Wiejskiej w Trościańcu w okręgu mińskim na polecenie Okręgowego Biura Statystycznego przyjechał instruktor Łasicki, który zarządził, aby wszystkich mieszkańców (z wyjątkiem Żydów) zapisywać jako Białorusinów, a za język ojczysty wpisywać im język białoruski³¹. Rachmistrz Wałachanowicz w radzie wiejskiej w Nieho-rełym w rejonie kojdanowskim (obecnie rejon dzierżyński) samowolnie zapisywał narodowość, nie pytając o to respondentów. W okręgu połockim rachmistrz Łabaty wszystkich Polaków zapisał jako Białorusinów, strasząc ich deportacją z Białorusi, gdy będą obstawać przy swoim polskim pochodzeniu. Skargi na łamanie przepisów podczas spisu w 1926 roku zmusiła władze do zarządzenia powtórnego spisu w trzech miejscowościach³². Jego wyniki wpawiły w zakłopotanie nawet najbardziej pryncypialnych przeciwników polskości w BSRR. Liczba Polaków w tych miejscowościach zwiększyła się trzykrotnie w porównaniu z poprzednim spisem³³.

28 B. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, s. 22.

29 M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, s. 78.

30 B. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, s. 22–23.

31 J. Gajdel, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym*, s. 177; NARB, f. 4, op. 11, d. 66, k. 25.

32 NARB, f. 4п, op. 1, d. 3651, k. 53–54: Protokoły posiedzeń Biura Polskiego Wydziału Agitacyjno-Propagandowego KC WKP(b), wyciągi z protokołów posiedzeń Biura i Sekretariatu KC KP(b)B za styczeń – lipiec 1928 r., tezy referatu i notatka służbowa inspektora instytucji kulturalno-oświatowych przy Ludowym Komisariacie Oświaty adresowana do Biura Polskiego KC WKP(b) z 27 października 1928 r. o stanie pracy kulturalno-oświatowej, wprowadzeniu nauczania ogólnego wśród ludności polskiej, informacja o nauczycielach szkół polskich w obwodach BSRR. 19 listopada 1927 r. – 1 listopada 1930 r.

33 Więcej szczegółów na temat ujawnionych naruszeń podczas spisu w 1926 r. dotyczących Polaków w BSRR w: J. Gajdel, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym*, s. 175–181; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, s. 78–80; B. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, s. 22–24.

W dokumentach odnotowano przypadki strachu wśród Polaków przed przyznawaniem się do swojej narodowości. Na przykład instruktor biura polskiego w okręgu borysowskim S. Górnicki po odwiedzeniu w lutym 1927 roku kolonii i zaścianka Czebotary w rejonie ziembińskim pisał:

Wcześniej uważali siebie za Polaków, ale po tym, gdy wysiedlono 1-2 rodziny (jako byłych panów) i po odebraniu ziemi podczas spisu (ostatniego) ludność w znacznym stopniu utożsamiała się z Białorusinami³⁴.

Wszystko to bezsprzecznie powinno było wpłynąć na statystyczne zmniejszenie ilości Polaków w BSRR, co z kolei nie pozwoliło na ustalenie dokładnej struktury demograficznej kraju. Wśród badaczy polskich, rosyjskich i białoruskich nie ma wspólnego poglądu na ten problem.

Nie ma również jednomyślności w środowisku polskich naukowców. Kazimierz Grudziński uważa, że podczas spisu ludności w BSRR ilość Polaków celowo zmniejszono dwuipółkrotnie³⁵.

Wśród polskich komunistów, którzy pracowali w ZSRR i wątpili w rzetelność wyników spisu, był członek KC KP(b)B Tomasz Dąbał. Oświadczył on, że wielu Polaków w BSRR zapisano do innych narodowości³⁶. W sprawozdaniu Biura Polskiego przy KC KP(b)B odnotowano, że w końcu 1924 roku w BSRR mieszkało 169 648 Polaków³⁷, prawie dwa razy więcej niż pokazały wyniki spisu ludności w 1926 roku. Przy tym dane Biura Polskiego również były zaniżone, bo w sprawozdaniu zwrócono uwagę na to, że wielu Polaków skrywa swą narodowość w obawie przed represjami³⁸.

W okresie powojennym i aż do końca lat 80. XX wieku polscy badacze w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej trzymali się wytyczonej przez partię komunistyczną strategicznej linii przyjaźni ze Związkiem Radzieckim, dlatego w ich pracach nie było krytyki jakości przeprowadzonego spisu ludności w 1926 roku i tym bardziej oskarżeń o celowe zaniżenie ilości Polaków. Nie mógł inaczej na-

34 В. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921-1939 гг.)*, s. 22.

35 K. Grudziński, *Polacy na szerokim świecie*, Warszawa 1936, s. 11.

36 W. Tęgoborski, *Polacy Związku Radzieckiego*, Moskwa 1929, s. 111.

37 NARB, f. 4п, op. 1, d. 1937, k. 51: Protokoły posiedzeń plenarnych i sekretariatu, plany pracy, sprawozdania z działalności Biura Polskiego przy KC KB(b)B. Protokół I Wszechbiałoruskiego Zjazdu Polek Chłopek i Robotnic, 1.07.1924 — 2.09.1925.

38 NARB, f. 4п, op. 1, d. 1937, k. 51.

pisać ani generał Ludowego Wojska Polskiego Ignacy Blum, ani inni polscy naukowcy. Dane spisu ludności przyjmowali oni bezkrytycznie za prawdziwe³⁹.

Kardynalne zmiany w ocenie spisu ludności w BSRR odbyły się dopiero w czasie pieriestrojki i po transformacji ustroju politycznego w Polsce. Pierwszym naukowcem, który spis z 1926 roku uznał za nieodpowiadający rzeczywistości, był Mikołaj Iwanow, polski badacz z Wrocławia, który w końcu lat 70. wyjechał z BSRR do Polski w ramach łączenia rodzin. Stwierdził on, że spis zaniżył liczbę Polaków w BSRR trzykrotnie. Według Iwanowa w tym czasie na Białorusi Radzieckiej mieszkało co najmniej 300 tys. Polaków⁴⁰. Tego samego zdania jest również inny polski badacz Jan Gajdel⁴¹. Ze stwierdzeniami Iwanowa nie zgadza się rosyjski naukowiec Iwan Kostiuszko, który uważa, że nie mogło dojść do zniekształcenia liczby Polaków w tak dużej skali, ponieważ nie ma informacji o wątpliwościach co do rzetelności ogólnych wyników spisu⁴².

Dosyć ostrożną ocenę spisu z 1926 roku formułuje polski naukowiec Piotr Eberhardt. Uważa on, że z punktu widzenia statystyki pierwszy radziecki spis ludności został przeprowadzony lepiej niż spis rosyjski z 1897 roku i wywołuje mniej podejrzeń co do niedokładności statystycznych. Taką ocenę uzasadnia on tym, że w latach dwudziestych w ZSRR mniejszości narodowe miały możliwości pełnej realizacji swoich praw do rozwoju kultury narodowej i języka. Rusyfikacja carska nie została jeszcze zastąpiona przez stalinowską⁴³.

Polityka przymusowej rusyfikacji Polaków w imperium rosyjskim potrzebowała dokładnej informacji o ich liczebności i rozmieszczeniu na ziemiach białoruskich i litewskich, dlatego zniekształcanie danych statystycznych spisu z 1897 roku nie leżało w interesie władz carskich. Natomiast spis radziecki z 1926 roku nie mógł być przeprowadzony bez zniekształceń, ponieważ istniał konflikt interesów między Biurem Polskim przy KC KP(b)B i świadomą pod względem narodowym inteligencją białoruską, która była zwolenniczką białorutenizacji. Każda ze stron zainteresowana była korzystnymi dla siebie wynikami spisu, co w wyniku doprowadziło do poważnego zafałszowania danych statystycznych.

39 I. Blum, *Polacy w Rosji carskiej i w Związku Radzieckim*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1966, nr 3, s. 212; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 53; K. Sierocka, *Polonia radziecka 1917-1939. Z działalności kulturalnej i literackiej*, Warszawa 1968, s. 21.

40 Więcej szczegółów na ten temat w: M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, s. 71-82.

41 J. Gajdel, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym*, s. 165-181.

42 И. Костюшко, *Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы)*, Москва 2001, s. 15.

43 P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, s. 59.

Powtórny spis w poszczególnych rejonach, gdzie sztucznie zaniżono liczbę Polaków i proces przed sądem rachmistrza spisowego z rejonu żytkowickiego okręgu mozyrskiego, który celowo zapisywał Polaków jako Białorusinów są tego jaskrawym dowodem⁴⁴. W świetle tego przekonanie Piotra Eberhardta o względnej rzetelności spisu z 1926 roku nie jest do końca uzasadnione.

Na Białorusi sprawę dokładności spisu Polaków w BSRR w 1926 roku po raz pierwszy podniósł w swojej monografii historyk Wital Żuk. Nie zgadza się on z wnioskami Iwanowa, ale jednocześnie uznaje fakt prawie dwukrotnego zaniżenia liczby Polaków. Badacz stwierdza, że w tym okresie w BSRR mieszkało nie więcej niż 170 tys. Polaków⁴⁵. Ta konstatacja potwierdza opinie polskich naukowców Iwanowa i Gajdela, badaczy przedwojennych i polskich komunistów, że spis ludności z 1926 roku w stosunku do Polaków był niedokładny, a ich liczba w dokumentach statystycznych została dwu- lub trzykrotnie zaniżona.

W końcu lat 30. XX wieku w BSRR przeprowadzono jeszcze dwa spisy ludności. Wyniki spisu ze stycznia 1937 roku na polecenie Stalina zostały utajnione. Przyczyną tego były znaczne straty ludności w poszczególnych regionach Rosji oraz na Ukrainie i w Kazachstanie z powodu głodu, przymusowego rozkułaczania, kolektywizacji oraz nasilających się represji⁴⁶. Całkiem nieprawdziwe wydają się rezultaty spisu z 1939 roku. Według nich w ciągu dwóch lat, w okresie wielkiego terroru, liczba ludności w BSRR zwiększyła się o 370 tys. osób, podczas gdy za poprzednie jedenaście lat (1926–1937) – tylko o 215 tysięcy⁴⁷.

Zmiany w składzie narodowościowym BSRR przedstawia tablica 5.

44 NARB, f. 4п, op. 1, d. 3651, k. 53–54: Protokoły posiedzeń Biura Polskiego Wydziału Agitacyjno-Propagandowego KC WKP(b), wyciągi z protokołów posiedzeń Biura i Sekretariatu KC KP(b)B za styczeń – lipiec 1928 r., tezy referatu i notatka służbowa inspektora instytucji kulturalno-oświatowych przy Ludowym Komisariacie Oświaty adresowana do Biura Polskiego KC WKP(b) z 27 października 1928 r. o stanie pracy kulturalno-oświatowej, wprowadzeniu nauczania ogólnego wśród ludności polskiej, informacja o nauczycielach szkół polskich w obwodach BSRR. 19 listopada 1927 r. – 1 listopada 1930 r.

45 В. Жук, *Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.)*, s. 64.

46 E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2004, nr 22, s. 66.

47 Patrz tabl. 5.

Tablica 5. Zmiany w strukturze narodowościowej BSRR w latach 1926–1939

Rok Narodowość	1926		1937		1939	
	tys.	(%)	tys.	(%)	tys.	(%)
Białorusini	4017,3	80,6	4361,8	83,9	4615,5	82,9
Żydzi	407,1	8,2	363,2	7,0	375,1	6,7
Rosjanie	383,8	7,7	248,2	4,8	364,7	6,5
Polacy	97,5	2	119,9	2,3	58,4	1
Ukraińcy	34,7	0,7	65,4	1,3	104,2	1,9
Inni	42,8	0,8	40,4	0,7	51,1	1,0
Ogółem	4983,2	100,0	5198,9	100,0	5569,0	100,0

Źródło: *Беларусы: Этнагеаграфія, дэмаграфія, дыяспара, канфесіі. Атлас*, рэд. С. Польскі і інш., Мінск 1996, с. 6; E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2004, nr 22, s. 56.

Porównanie wyników spisów z 1937 i 1939 roku ukazuje skalę zmian w strukturze narodowościowej ludności BSRR w ciągu dwóch lat. Polacy już nie byli czwartą narodowością pod względem liczebności, ustąpiwszy miejsca Ukraińcom. Jednocześnie obserwowano znaczny wzrost liczby Białorusinów, Rosjan i Ukraińców. Zmniejszenie liczby Polaków w BSRR prawie o połowę Eugeniusz Mironowicz wiąże z tym, że w 1939 roku nie przeprowadzano spisu w rejonach przygranicznych⁴⁸. Taką wersję można uznać za uprawnioną, jednak nie należy mieć całkowitej pewności, ponieważ do dziś nie ma pełnego dostępu do utajnionych materiałów spisu z 1939 roku.

Prawdopodobnie władze, aby ukryć ślady masowego wyniszczenia Polaków w latach 1937–1938, wymyśliły tę wersję. Można również przypuszczać, że po regularnych czystkach rejonów przygranicznych z ludności polskiej w latach

48 Ibidem, s. 57.

1920-1930 (w latach dwudziestych strefy przyfrontowej)⁴⁹ nie było już kogo spisywać. Aliaksandr Smalianczuk twierdzi, że pogranicze polsko-radzieckie w tym czasie było oczyszczone z Polaków, którzy w trakcie masowych represji w BSRR stali się ofiarą numer jeden⁵⁰. Straty wśród ludności polskiej w BSRR w latach 1937-1939 rządu 61 500 osób świadczą o wiarygodności tezy, że reżim stalinowski większość Polaków zniszczył fizycznie, część zesłał do wschodnich rejonów ZSRR, a wielu bojących się o swoje życie zmusił do wyrzeczenia się polskiej tożsamości narodowej⁵¹.

Po odtajnieniu wyników spisu ludności ZSRR z 1937 roku okazało się, że w okresie od 1926 roku do stycznia 1937 roku liczba Polaków w RFSRR zmniejszyła się do 105 749 osób⁵². W tym samym okresie w BSRR następuje przyrost ludności polskiej o 22 400 osób. Jednak wzrost wzbudza uzasadnione wątpliwości chociażby dlatego, że zarówno BSRR, jak i RFSRR funkcjonowały w tym samym systemie politycznym, były ogarnięte tymi samymi procesami politycznymi i gospodarczymi, które miały miejsce w ZSRR – przymusowym rozkułaczaniem i przesiedleniami, przymusową kolektywizacją i nakręcającą się spiralą represji. Polacy w BSRR okresowo byli wysiedlani ze strefy przygranicznej z reguły w odległe regiony północne i północno-wschodnie ZSRR. Z tego wynika, że jeszcze przed początkiem masowych represji w ramach operacji polskiej NKWD w BSRR w latach 1937-1938 liczba Polaków w strukturze ludności BSRR nie mogła być taka, jaką podano w spisie z 1937 roku (119,9

49 Po podpisaniu traktatu ryskiego jednostki wojskowe Frontu Zachodniego nie zostały reformowane, ponieważ na pograniczu polsko-białoruskim z władzą radziecką z pewnym powodzeniem walczyły dobrze zorganizowane białoruskie oddziały partyzanckie. Zaniepokojony ich sukcesami przewodniczący Rewolucyjnej Rady Wojennej Hieronim Uborewicz 17 lipca 1921 r. wydał rozkaz, w którym pisano: „Każdego, u kogo znaleziona będzie broń, należy uważać za zbrojnego wroga władzy radzieckiej, zatrzymanych rozstrzeliwać bez sądu i śledztwa, a rodziny rozstrzelanych wysiedlać poza granice Białorusi”. Государственный архив Российской Федерации / Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (dalej: PAFR), f. 6990, op. 1, d. 23, k. 2, 6, 14, 59; Telegramy do Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego, dotyczące walki z bandytyzmem w rejonie mińskim BSRR w okresie od 13.02.1922 do 4.09.1922. Dowództwo Frontu Zachodniego oskarżało rząd polski o wspieranie antyradzieckiego ruchu partyzanckiego w BSRR, dlatego Polaków ze strefy przyfrontowej przewidywano do wysiedlenia poza granice BSRR w pierwszej kolejności. PAFR, f. 6990, op. 1, d. 2, k. 14; Doniesienia na temat walki z bandytyzmem w rejonie Frontu Zachodniego. 1.06.1921-1.12.1921.

50 А. Смалянчук, *Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX стагоддзі*, [w:] *Беларусь у XX стагоддзі*, Мінск 2002, s. 160.

51 Więcej na ten temat w 4 podrozdziale I rozdziału niniejszej pracy.

52 В. Жиромская, И. Киселёв, Ю. Поляков, *Полвека под грифом „Секретно”*. Всесоюзная перепись населения 1937 г., Москва 1996, s. 91.

tys.), natomiast możliwe jest, opierając się na przykładzie RFSRR, że mogła być mniejsza od podanej w spisie z 1926 roku (97,5 tys.). Represje w ramach operacji polskiej w BSRR doprowadziły do tego, że w BSRR według spisu z 1939 roku mogło pozostać kilkadziesiąt tysięcy Polaków, a straty ludności polskiej w republice w latach 1926-1939 mogły wynieść znacznie więcej niż 61,5 tys. osób.